

Oranje en de godsdienstvrijheid

– door Jos Wiene –

Transparant 5.4 (1994) 17-22

Oranje en de Opstand

Uit de Nederlandse Opstand is Willem van Oranje niet weg te denken. Zonder zijn initiatieven, zijn inspirerende leiding en taaie doorzettingsvermogen, zonder het opofferen van goed en bloed van zichzelf en zijn familie, was het resultaat van de Nederlandse Opstand ondenkbaar geweest. Zijn erfenis vinden we nog terug in ons vorstenhuis, in ons volkslied, in het oranje als nationale kleur, maar ook in een Nederlandse traditie van vrijheid en gematigdheid. Over achtergronden en inhoud van Oranjes houding tegenover de godsdienstvrijheid zijn reeds tal van boeken en artikelen geschreven. De feiten zijn in grote lijnen wel bekend, maar er is geen duidelijke overeenstemming over de vraag of Oranjes houding vooral voortspoot uit principiële opvattingen of uit politieke berekening, omdat hij protestanten en katholieken nodig had voor zijn strijd tegen Filips II.

Oranje ontwikkelde zich steeds meer tot de onverzoenlijke tegenstander van het bewind van de Spaanse koning Filips II in de Nederlanden. Diverse motieven hebben daarin meegespeeld. De belangrijkste daarvan zijn fundamenteel afwijkende visies op de stijl van regeren en de geloofsvervolgning en de wijze waarop Filips zich vergreep aan Oranjes bezit, familie en eer.

In de jaren van 1561 tot 1567 groeide een steeds duidelijker verschil in visie tussen de regering van Filips II en Willem van Oranje, lid van het hoogste adviesorgaan, de Raad van State en stadhouder van de koning in Holland, Zeeland en Utrecht. Filips streefde naar een uniforme centrale aanpak van zaken, met voorbijgaan aan gegroeide gebruiken en bestaande rechten in de verschillende provincies. Deze centralistische benadering paste in het streven om een moderner bestuursapparaat op te bouwen en de eenheid van de Nederlanden te versterken. In zijn ogen was hij van godswege bekleed met een absoluut gezag. Als Opperste wetgever stond hij zelf boven de wet en was hij ook niet gebonden aan de bestaande wetten, regels en voorrechten van groepen, steden of gewesten in de Nederlanden. De vorst was slechts verantwoording schuldig aan God. Soortgelijke processen speelden ook in landen als Spanje, Frankrijk en Engeland. Oranjes wijze van regeren was meer ouderwets feodaal. Als hoog edelman gebruikte hij zijn invloed om zaken te bereiken. Daarbij respecteerte hij de diverse andere partijen en hun gegroeide rechten. Deze stijl was meer gericht op consensus.

De godsdienststrijd

Het verschil ging zich toespitsen op de vraag naar de behandeling van de godsdienstige verschillen. Filips was vastbesloten de ketterij, het protestantisme, in zijn landen uit te roeien. Toen hij in 1559 voorgoed de Nederlanden verliet om naar Spanje te gaan, verklaarde hij tegenover de Staten-Generaal dat zijn taak tegenover deze landen vereiste ze niet voor God te verliezen. Hij zou daarvan rekenschap moeten afleggen. Bovendien zou het land aan ontredde ten prooi vallen, wanneer niet tegen ketterse sekten opgetreden zou worden. Voorbeelden uit het verleden bewezen dat veranderingen in de godsdienst ook veranderingen in de staat meebrachten. Als de kettters gestraft zouden worden, zou men God daarmee dienen, zou de koning onschuldig blijven en mocht men hopen dat God het land in voorspoed zou

bewaren.¹ Deze visie op de taak van de overheid met betrekking tot de godsdienst van de onderdanen was wijd verspreid in die tijd.

Wanneer Filips ooit een blik zou hebben geworpen in de hem aangeboden Nederlandse Geloofsbelijdenis van 1561, zou hij met instemming hebben gelezen in artikel 36 dat het de taak van de overheid is “de hand te houden aan de Heilige Kerkendienst, om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valse godsdienst.”² Deze visie op de taak van de overheid was zowel religieus als staatkundig bepaald. De godsdienstige motivering was dat de koning persoonlijk verantwoordelijk was tegenover God. Hij kon en mocht niet toestaan dat in zijn land de mensen op dwaalwegen hun ondergang tegemoet gingen en Gods vloek over land en volk afriepen. De staatkundige motivering was dat in een land met meerdere godsdiensten het bindmiddel tussen de mensen zou verdwijnen. De mensen zouden zich om religieuze redenen kunnen keren tegen de regering en tegen elkaar.

In de Nederlanden bestond er verzet tegen de harde godsdienstplakkaten. Reeds onder Karel V had dit tot spanningen geleid. Onder Filips namen deze snel toe. De hardheid en wreedheid van de straffen stuitte velen tegen de borst. Bovendien werd de versterking van de positie van de kerkelijke rechtbanken gewantrouwd. De inquisitie werd gezien als een aantasting van de rechten van degenen die de normale rechtspraak in handen hadden. Bovendien werd de inquisitie geassocieerd met Spanje. Het feit dat de Nederlanden bestuurd werden uit Spanje, waar de vorst door Spaanse raadsheren was omringd was toch al impopulair. De invoering van nieuwe bisdommen en de uitvoering van de besluiten van het Concilie van Trente vergrootten de bestaande weerzin nog.

Oranje was één van de leiders van de oppositie tegen de koninklijke politiek inzake de godsdienst. Steeds openlijker verzette hij zich tegen de geloofsvervolgung. De godsdienstige en sociale onrust culmineerde in 1566 in beeldenstormen in katholieke kerken. Oranje reageerde in Antwerpen, waar hij heengezonden was om de orde te handhaven, met het toestaan van Lutherse en Gereformeerde preken op diverse plaatsen. Elders werd dit voorbeeld nagevolgd. De koning weigerde deze politiek te accepteren en gebod scherp op te treden tegen de protestanten. Om de oproerkraaiers te straffen zond hij een leger onder de leiding van de hertog van Alva. Oranje weigerde toen neg de leiding van de opstand in handen te nemen. Wel zag hij dat er gevaar dreigde en hij week uit naar zijn familie in het graafschap Nassau in Duitsland. Van daaruit zag hij hoe Alva in de Nederlanden keiharde maatregelen nam.

[18]

De Opstand

Het keiharde optreden van Alva tegen de hoge Nederlandse adel (met name de graven Egmond en Hoorne), de arrestatie van Oranjes zoon Filips Willem en de verbeurd verklaring van zijn goederen gaven de doorslag om in gewapend verzet te komen. Na een aantal vergeefse invallen van Oranje in de Nederlanden kwamen in 1572 diverse Hollandse steden in verzet tegen Alva en aanvaardden Oranje als hun leider. Oranje bepleitte de invoering van godsdienstvrijheid.

In de praktijk keerden de Gereformeerden zich tegen de katholieken, die zij ook politiek onbetrouwbaar achten. Het kwam tot excessen met moordpartijen tegen katholieke priesters. Oranje greep hiertegen in, maar kon niet verhinderen dat de katholieke erediensten verboden werden.³ In 1576 maakten de andere gewesten van een gezagsvacuüm in het Spaanse bewind gebruik om ook in verzet te komen en een overeenkomst met Holland en

¹ R. Bor, *Oorspronck, begin en vervolgh der Nederlandsche Oorlogen* (Amsterdam 1679) I, 400.

² *De Nederlandse Belijdenisgeschriften*, J.N. Bakhuizen van den Brink ed. (Amsterdam 1976) 141.

³ Vgl. O.J. de Jong ‘Unie en religie’ in: *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg ed. (Den Haag 1979) 34/35.

Zeeland en Oranje te sluiten. Spoedig begonnen nu ook in Vlaanderen en Brabant de Gereformeerden eerst godsdienstvrijheid te eisen en vervolgens werden katholieken aangevallen. De godsdienstige verhoudingen kwamen steeds meer op scherp te staan. Uiteindelijk kozen de katholieke edelen en gewesten steeds meer voor verzoening met Filips. Oranjes godsdienstpolitiek was mislukt, zij het dat er wel gewetensvrijheid heerste. Niemand word om zijn geloof vervolgd. Maar openbare eredienst voor katholieken werd steeds meer teruggedrongen. Katholieken werden als onbetrouwbaar gezien. Oranje kon slechts berusten in deze situatie.

Waarom pleitte Oranje telkens voor godsdienstvrijheid? Hij schreef in zijn apologie dat het vuur, waarin zoveel arme christenen gepijnigd zijn, hem nooit aangenaam was geweest.⁴ Er is geen reden te twijfelen aan deze uitspraak. Hetzelfde gold voor velen in de Nederlanden, maar Oranje had zich er ook openlijk tegen gekeerd en bleef consequent een tegenstander van gewetensdwang en geloofsvervolging. Voor een waardering van deze houding is het goed enkele achtergronden van Oranje nader te bezien.

Familie

Oranjes familieomstandigheden waren zeker van invloed op zijn positie in de godsdienstige strijd van zijn dagen. Hij werd geboren in een Lutherse gravenfamilie. Vanaf zijn twaalfde jaar werd hij katholiek opgevoed als erfgenaam van zijn neef René van Chalon, prins van Oranje, één van de meest vooraanstaande Nederlandse edelen. Hij trouwde ook met een katholieke vrouw. Zijn katholicisme stond bijzonder hartelijke betrekkingen met zijn protestantse familie allerminst in de weg. Na de dood van zijn eerste vrouw zocht hij om politieke redenen een huwelijk met de dochter van één van de meest vooraanstaande protestantse vorsten: Anna van Saksen. Haar oom en voogd stond een huwelijk na lange onderhandelingen toe, onder voorwaarde dat zij protestants kon blijven. Oranjes optreden maakt duidelijk dat hij de godsdienstige scheiding blijkbaar niet zo wezenlijk vond. Aan de familie van zijn bruid liet hij doorschemeren dat hij heimelijk protestant was. Tegelijk beled hij de koning zijn trouw als katholiek.

Zijn vrouw moest voor het uiterlijk katholiek meeleven, maar privé mocht zij haar eigen geloof belijden en had ook een eigen lutherse predikant. Deze halfslachtige houding is Oranje vaak verweten. Er is weinig aanleiding te veronderstellen dat Oranje een omlinjende godsdienstige overtuiging had. Zijn pogingen enkele jaren later om in gesprekken met enkele irenische geleerden te zoeken naar een accoord tussen katholieken en protestanten maken dat ook duidelijk. Hij had blijkbaar weinig gevoel bij de dogmatische twistpunten en zocht naar een nieuwe geloofseenheid. Ook later keerde die benadering terug. Zo bepleitte Oranje bij de Gereformeerden een aansluiting bij de Lutheranen. Later, toen hij al lang protestant was geworden en bekend genoeg met de godsdienstige twisten, bleef hij zinspelen op een nationaal accoord over de godsdienst. Wel was het geloof voor hem ondertussen steeds wezenlijker geworden.

[19] De contacten met zijn familie en zijn verzet tegen de koning brachten de prins in steeds nauwer contact met de protestanten. Eerst neigde hij daarbij vooral in de richting van de lutheranen, maar uiteindelijk sloot hij zich in 1573 aan bij de gereformeerden, zijn trouwe bondgenoten in de opstand. Ongetwijfeld heeft het nauwe contact met de Franse hugenoten tussen 1568 en 1572 deze keus beïnvloed. Oranjes derde en vierde vrouw waren beide Franse gereformeerde hugenoten. Wel bleef Oranje afkerig van fanatisme. Hij verzette zich tegen geloofsdwang en ook tegen de gereformeerde kerkelijke tucht.⁵ Ook voelde hij zich geenszins

⁴ *Apologie ofte verantwoordinge van den prince van Oranjen*, M. Mees-Verweij ed. (Santpoort 1942) 80.

⁵ Voorbeelden van Oranjes afkeer van kerkelijke tucht in de zin van gewetensdwang bij: A.A. van Schelven, *Willem van Oranje's geloof en godsdienstpolitiek* (Haarlem 1933) 22.6.

aangesproken door bepaalde aspecten van de strenge gereformeerde levensstijl, zoals het afkeuren van het dansen.

Het is duidelijk dat de geloofsvervolgung van mensen die hetzelfde geloofden als zijn ouders en broers en zusters en stonden in het geloof waarin hijzelf was opgevoed Oranje nooit heeft aan gesproken.

Karakter

Oranje komt uit diverse bronnen naar voren als een man die in het persoonlijk verkeer telkens uit was op verzoening en die een opmerkelijke afkeer van geweld vertoonde. Uit onverdachte hoek, uit brieven en aantekeningen van tegenstanders, zijn diverse voorbeelden te geven van een verzoenende rol van Oranje bij ruzies.⁶ Wellicht anekdotisch, maar veelzeggend, is het verhaal hoe Oranje een woning inging waar man en vrouw ruzie hadden om er de huiselijke vrede te herstellen.⁷ In dezelfde sfeer bevindt zich het verhaal van een interventie van Oranje bij een dreigende doodstraf voor een dief van zijn zilverwerk in Parijs in 1558.⁸ Naast de anekdotische zaken zijn er ook gedocumenteerde aanwijzingen van een afkeer van wreedheid bij Oranje. In een advies uit 1566 schrijft Oranje dat hij van mening is dat men tegenstanders in geloofszaken met zachtheid moet overtuigen. De kerk moet mensen die haar verlaten overtuigen door ijver en goede leer, niet door geweld.⁹ In een instructie uit 1568 beval hij dat leiders van de tegenpartij, die als ze vrij bleven gevaarlijk zouden zijn, gearresteerd moesten worden. Maar ze moesten met de minste wreedheid behandeld worden als mogelijk is.¹⁰ Ook in zijn bestuurlijk werk was Oranje telkens uit op een verzoenende en bemiddelende rol.¹¹

Opmerkelijk is Oranjes houding na de mislukte moordaanslag van 1582, waarbij hij zeer ernstig gewond werd. Van Meteren vertelt dat Oranje, zwaargewond, toen hij zag dat de soldaten zich op de moordenaar wierpen, riep: Doodt hem niet, ik vergeef hem mijn dood.¹² Oranje overleefde de aanslag maar mocht geruime tijd niet spreken. Hij schreef toen een brieftje aan zijn medewerker Marnix dat hij de samenzweerders graag vergaf en dat als zij gestraft dienden te worden Marnix er bij de magistraten op moest aandringen hen niet te laten lijden, maar als zij de doodstraf verdiend hadden, hen een korte dood te laten serven. In een gesprek met zijn hofprediker Villiers was hij geemotioneerd en vroeg hoe hij straks God rekenschap kon geven van zoveel vergoten bloed in zijn leven. De predikant wees op de rechtvaardige zaak waarvoor hij gestreden had, maar Oranje zei: “Ik neem mijn toevlucht op Gods barmhartigheid, alleen in Gods barmhartigheid ligt mijn heil.”¹³

Het geloof als gewetenszaak

Oranje mag geen dogmatisch christen geweest zijn, hij had wel een scherpe visie op het geloof als zaak van hart en geweten, waar dwang niet op toegepast kon en mocht worden. Talrijk zijn de plaatsen waar Oranje van deze visie getuigenis geeft. De eerste keer was dat in een rede voor de Raad van State, het hoogste adviesorgaan van de landvoogdes, op 31 december 1564. Van deze lange rede hebben wij slechts een samenvatting in één zin: Hij was weliswaar katholiek en wilde dat blijven, maar hij kon onmogelijk de gewoonte der koningen

⁶ Diverse voorbeelden in: E.H. Waterbolk, ‘Erasmianisme de Guillaume d’Orange’ in: *Verspreide opstellen* (Amsterdam 1981) 91-92.

⁷ Bor, I, 830.

⁸ J. de la Pise, *Tableau de l’histoire des princes et principauté d’Orange* (La Haye 1639) 270.

⁹ Archives II, 444

¹⁰ *Archives ou correspondance inédite de la Maison d’Orange Nassau* G. Groen van Prinsterer ed. dl. I-VIII (Leiden 1835-1847) III, 198.

¹¹ Vgl. R. Vermij, ‘’s Konings stadhouder in Holland (1559-1567) Oranjestrouw aan Philips II’ in *Utrechtse Historische Cahiers* 1984-2/3 (Utrecht 1984) 45 en 57.

¹² E. van Meteren, *Historie van de oorlogen en geschiedenissen der Nederlanden* (Gorinchem 1750) IV, 18.

¹³ Archives VIII, 80.

goedkeuren, dat zij willekeurig en door hun bevel, het geloof en de godsdienst der mensen dwingend houden binnen de grenzen die zij willen.¹⁴

Deze visie is hij de volgende 20 jaar van zijn leven trouw gebleven. Eerst nog als adviseur van de regering in de Raad van State. Zo verklaarde hij in maart 1566: Zonder twijfel hebben de keizer en de koning de plakaten met goede bedoeling verordend, maar door dwang en inquisitie gaat de godsdienst verloren, want een mens te zien verbranden vanwege wat hij dacht goed gedaan te hebben is slecht voor de mensen.¹⁵ Later bleef hij deze benadering volgen. Geloof kon naar zijn mening niet worden afgedwongen, omdat het een bijzondere gave van de Heilige Geest is.¹⁶ Met wreedheid zijn geweten en godsdienst niet te dwingen, hoogstens worden mensen daardoor tot huichelarij gebracht.¹⁷ Geloof is een zaak van het geweten en daarmee een zaak tussen God en mens, waar andere mensen niet tussen mogen komen. Daarom eiste Oranje dat het geweten voor God vrij zou mogen blijven... om op de jongste dag aan de Hoogste Rechter rekenschap van de ziel te geven.¹⁸

In een geschil over de behandeling van Doopsgezinden in Middelburg, waarop ik hieronder nog terugkom refereerde Oranje ook uitdrukkelijk aan het geweten. De doopsgezinden weigerden de eed af te leggen en Oranje beval de stadsmagistraat in 1577 om hun ja voldoende te achten en hen niet te bezwaren met iets dat “tegens heurlieder consciëntie” inging.¹⁹ In 1579 speelde een nieuw conflict rond de doopsgezinden en schreef Oranje het stadsbestuur dat het “u luyden niet toestaat in ’t particulier, u te bekommeren met yemands consciëntie.”²⁰

Het beroep op het geweten is een wezenlijk punt bij Oranje. Het woord geweten komt in zijn brieven en stukken vaak voor. Hij beriep zich ook herhaaldelijk op het geweten. Zo weigerde hij in 1567 een nieuwe eed van trouw aan de koning af te leggen, toen dat van hem geëist werd, omdat hij de bewoordingen te absoluut vond. Zijn bezwaar was onder andere dat men hem zou kunnen bevelen dingen te doen, die tegen zijn geweten ingingen.²¹ Toen hij door vriend en vijand werd aangevallen op zijn derde huwelijk, terwijl zijn tweede vrouw, waarvan hij wegens overspel gescheiden was, nog in leven was schreef hij zijn broer, die ook fel tegen het huwelijk was, dat hij zich niet bekommerde om woorden of bedreigingen van mensen in zaken waarin hij een goed en zuiver geweten had.²² In de apologie wordt zijn weigering om kettters te doden ook regelrecht verbonden met zijn opvatting “dat wij sulcks met goeder consciëntie niet en vermochten te doen.”²³

Oranje zag de godsdienst als een persoonlijke zaak van het geweten. Dwang was daarbij niet op haar plaats. Maar in zijn ogen volstond alleen gewetensvrijheid niet. Op diverse plaatsen gaf hij aan dat vrijheid van geweten, [20] zonder het recht de godsdienst ook openbaar uit te oefenen, uiteindelijk geen oplossing was. Hij vreesde dat zonder godsdienstoefening velen in atheïsme zouden vervallen. Dat zou alleen maar leiden tot

¹⁴ Geciteerd bij H.A. Enno van Gelder, ‘De godsdienst van prins Willem van Oranje’ in: *Van Beeldenstorm tot Pacificatie*, 93-94.

¹⁵ *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d’Orange*, L.P. Gachard ed, dl. I-VI (Bruxelles 1847-1866) VI, 367.

¹⁶ Enno van Gelder, 109.

¹⁷ *Verantwoordinge, Verklaringhe en de Waerschouwinghe mitsgaders eene Hertgrondighe Begheerte des edelen, lancmoedighen ende hooghebornen Prince van Orangien*, M.G. Schenk ed. (Amsterdam 1933) 48.

¹⁸ Bor I, 471.

¹⁹ J.P. Scholte, ‘Bijdrage tot de kennis van de godsdienstige verdraagzaamheid van Prins Willem I’ in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* N.S. IV (1907) 47.

²⁰ Scholte, 49.

²¹ Archives III, 46-47.

²² Archives V, 245.

²³ Apologie, 82

ongehoorzaamheid zonder respect. Mensen zullen niet meer naar de kerk gaan en sterven als wilde beesten.²⁴

Oranje keerde zich ook tegen gewetensdwang, als hij die bij de gereformeerden tegen meende te komen. Zijn naaste medewerker Marnix van St. Aldegonde schreef in maart 1577: De prins heeft met mij een woordenwisseling gehad, alsof de kerkelijken zich de heerschappij over de gewetens aanmatigden en het erop toelagden zich alle anderen door hun wetten en instellingen te onderwerpen. Hij vreesde dat na verloop van tijd de geloofsdwang aan beide zijden gelijk zou zijn. Oranje vreesde in dat verband ook de kerkelijke tucht, in ieder geval voor zover ze publieke consequenties had.²⁵

Nauw verwant aan deze argumentatie vanuit het geweten is het argument dat geloofsdwang ook in strijd is met de inhoud van het christelijk geloof. Zo schreef Oranje aan radicale gereformeerden dat hij hun geloof deelde, maar dat hij de geloofsdwang afwees, “want den wech dien ghy daertoe neemt, es zeer verreverscheiden van der eenvoudicheyt der evangelie-leere, die wel een ander macht heeft dan des sweens, ende die herten door andere middelen beheert.”²⁶

Het rechtsgevnel

De historicus A.A. van Schelven heeft als verklaring van Oranjes verdraagzaamheid gewezen op diens rechtsgevoel. In dat kader wijst hij met name op het feit dat Oranje van mening was dat de overheid principieel halt diende te houden als het ging om het geweten.²⁷ Daarbij gaat het dus om het soort argumenten dat hiervoor is aangeduid. Daarnaast valt ook te wijzen op het feit dat Oranje aangaf dat godsdienstvervolgning wel moet leiden tot het aantasten van het recht, dat vast lag in allerlei privileges.

De prins stelde dat de godsdienstplakkaten indruisten tegen de vrijheden en rechten der Nederlanden. De inquisitie was een kerkelijke rechtbank die inbreuk maakte op de normale rechtsgang door haar willekeurige ondezoek, arrestatie en terechtstelling van mensen.²⁸ Uit de vele plaatsen waar Oranje in één adem de aantasting van de gewetens en van de privileges noemt, blijkt duidelijk dat hij een principiële beperking van de staatsmacht voorstond. Het absolutisme in zijn politieke en religieuze vorm wees Oranje van de hand. Tegen die ‘tirannie en slavernij’ was zijn strijd gericht. Mensen dienden rechtszekerheid te hebben. Die hadden ze op grond van de bestaande wetten en privileges. Die behoorden geëerbiedigd te worden. Daarbij hoorde ook de eerbiediging van het geweten.²⁹

Praktische argumenten voor geloofsvrijheid

Oranje was geen theoreticus, maar een praktisch bestuurder en staatsman. Zijn pleidooien voor de godsdienstvrijheid stonden in directe relatie met de praktische gang van zaken. In zijn argumentatie komen dan ook veel praktische argumenten naar voren. De belangrijkste daarvan hadden te maken met de onmogelijkheid in de Nederlanden met geweld het protestantisme uit te roeien of met de ongewenste neveneffecten daarvan. Zo wees Oranje er herhaaldelijk op dat het ondoenlijk was de harde godsdienstpolitiek in de Nederlanden door te zetten, waar in alle buurlanden de andere leer werd gevolgd of geduld werd er met die landen

²⁴ Archives II, 441

²⁵ *Oeuvres de Ph. de Marnix de Sainte Aldegonde, Correspondence et mélanges*, A. Lacroix ed. (Paris/Bruxelles 1860) 228. Vgl. ook boven noot 5.

²⁶ Correspondance VI, 76.

²⁷ A.A. van Schelven, ‘De opkomst van de idee der politieke tolerantie in de 16e-eeuwse Nederlanden’ in *Uit den strijd der geesten* (Amsterdam 1944) 35-36.

²⁸ *Verantwoordinge*, 106.

²⁹ Vgl. hiervoor E. Huidekoper, ‘Willem van Oranje: Verdraagzaamheid in 16^e-eeuws perspectief’ in *Utrechtse Historische Cahiers* 1984-2/3 (Utrecht 1984) 22-26.

veel economische en culturele contacten bestonden.³⁰ De aanwezigheid van veel vreemdelingen en de grote plaats van de handel maakten het verhinderen van andere geloofsovertuigingen tot een onmogelijke zaak. Harde vervolgingen zouden leiden tot ontevredenheid, ontvolking doordat velen zouden wegvluchten of gedood worden, burgeroorlog en uiteindelijk tot de ondergang van het land.³¹

[21] Oranje betoogde dat de vrijheid van geweten en het afzien van godsdienstvervolging zouden leiden tot rust en vrede en eenheid.³² Hij draaide het argument van de voorstanders van de harde aanpak om. Terwijl zij betoogden dat godsdienstverschillen leiden tot onrust en ongehoorzaamheid in het land, meende Oranje dat juist het gewelddadig optreden tegen de godsdienstverschillen tot die onrust en ongehoorzaamheid leidde. Wanneer de verschillende godsdiensten elkaar respecteerden kon een ieder in vrede leven en zouden rust en welvaart terugkeren. Oranje verwees daarvoor ook herhaaldelijk naar buitenlandse voorbeelden als Duitsland en Frankrijk.

In de categorie van praktische argumenten hoort ook de opvatting thuis dat wederzijdse aanvaarding van Calvinisten en Katholieken noodzakelijk was om samen de strijd tegen Filips te kunnen voeren.

Het ideaal in de praktijk

Hoewel critici van Oranjes houding tegenover godsdienst en godsdienstvrijheid hem vaak verweten hebben nogal eens van standpunten gewisseld te zijn, is een duidelijke lijn in Oranjes optreden te constateren. Oranje heeft diverse pogingen gedaan om een in vrede samenleven van diverse godsdiensten te regelen. Wanneer deze pogingen schipbreuk leden dan beijverde Oranje zich voor de handhaving van de gewetensvrijheid als minimum. In chronologische volgorde worden enkele pogingen van Oranje gezien om katholieken en protestanten in vrede te doen samenleven.

De eerste poging deed Oranje als soevereine vorst van het prinsdom Orange. In 1561 vaardigde hij als landsheer nog een verbod uit tegen de Hugenoten. In de praktijk werkte dit niets uit. In Orange werd vreselijk gevochten tussen de verschillende partijen. Daarom stond Oranje in 1563 in zijn prinsdom, zoals hij het zelf omschreef, ten goede van zijn onderdanen en ter onderhouding van rust en eenheid, de godsdienst van het vrije geweten toe.³³ Toen hij hierop onder andere door de paus werd aangesproken gaf hij aan dat hij niet anders kon, omdat een verbod niet te handhaven was.

In 1566 werd Oranje naar Antwerpen gezonden om de rust te herstellen na de beeldenstorm. Oranje onderhandelde met de calvinisten en de lutheranen. Hij bereikte met hen een accoord, waarin katholieken, calvinisten en lutheranen een zekere vrijheid van godsdienst kregen. Niet alleen werden preekplaatsen geregeld, maar ook werden bepalingen opgenomen die de onderlinge verhouding regelden. Niemand mocht vanwege het godsdienstverschil anderen “bespotten, beletten, beschadighen noch overlsten.”³⁴ Oranje voorzag dat het herstel van de rust in Antwerpen, een stad met een grote en zeer diverse bevolking, alleen mogelijk was, wanneer de godsdienstige groepen zich niet tegen elkaar zouden keren. De overheid moest dat controleren. De landvoogdes en de koning weigerden Oranjes godsdienstvrede te accepteren. Na enkele maanden kwam er een eind aan het vreedzaam samenleven van drie godsdienstige groepen in Antwerpen.

In 1568 gaf Oranje in zijn opdrachten voor zijn agenten en medewerkers aan dat zij als zij steden in handen kregen ervoor moesten zorgen dat de protestanten vrijheid van godsdienst

³⁰ *Verantwoordinge*, 53 en 57.

³¹ *Verantwoordinge*, 40 en 47

³² Archives II, 432-445.

³³ Archives I, 200.

³⁴ Correspondance II, 217.

kregen en “de gemeente van de Papisten soo veel gespaart, an ghesien ende gehouden soude moeghen worden, als ymmermeer moi gelycken is.” De motivering die hier bij gevoegd is, is nogal eens aangehaald om het opportunisme van Oranje te bewijzen: “om alle lasten van contributie, waackgelden ende andere lasten ende costen te helpen draghen ende min vianden te maacken.” Het is wel van belang hier in het oog te houden dat Oranje vermoedde dat de protestanten een meerderheid uitmaakten van de bevolking.³⁵ Hij kende de onverdraagzaamheid en bezwoer daarom de katholieken ongemoeid te laten, Daar gaf hij praktische argumenten bij, maar hij eindigde met een zin die typerend is voor zijn eigen benadering: “deselven met sachtmoedicheyt ende deuchtsamheyt overwinnende.”³⁶

In 1572 bepleitte Oranje in Holland dat katholieken en protestanten beiden godsdienstvrijheid zouden hebben, “zonder dat daar inne yemant empeschement, hinder ofte moeyenisse gedaen sal worden...”³⁷ De uitzondering was; “ten ware zylieden hem verthoenden vianden.” De radicale gereformeerden en de felle geuzen zagen al heel gauw vijanden in de katholieken. Er kwam in de praktijk van godsdienstvrijheid weinig terecht.

In 1576 sloten Holland en Zeeland en de overige Nederlanden de Pacificatie van Gent. Daarin werd bepaald dat in Holland en Zeeland de gereformeerde religie was toegestaan, elders bleef het katholicisme het alleenrecht houden, tot de Staten-Generaal anders hadden bepaald. Maar de godsdienstplakaten werden opgeschort. Daarmee kwam gewetensvrijheid in zicht. Al spoedig ontstonden er op tal van plaatsen problemen. Gereformeerden eisten eerst vrijheid om hun godsdienst uit te oefenen en op diverse plaatsen werden vervolgens katholieken lastig gevallen. De verhoudingen werden steeds slechter. In 1578 deed Oranje een poging om tot religievrede te komen. Bepaald werd dat niemand gedwongen was te veranderen van godsdienst dan in vrijheid als hij die godsdienst goed vond. In de artikelen kwamen nogal wat praktische zaken voor.³⁸

³⁵ J.J. Woltjer, ‘Willem van Oranje en de godsdienstige pluriformiteit’ in: *Apologie van Willem van Orange. Herhaling en evaluatie na vierhonderd jaar 1580-1980* (Tiel/Amsterdam 1980) 25. Woltjer geeft in dit artikel ook een goede analyse van de situatie in Holland en Zeeland die leidde tot verbod van de katholieke eredienst.

³⁶ Archives III, 198.

³⁷ R.C. Bakhuizen van den Brink, *Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen vryheidsoorlog II* (’s-Gravenhage 1898) 205.

³⁸ Tekst bij Van Meteren, IV, 169-173

1. Alle misdaden en hatelijkheden vanwege de godsdienst sinds de pacificatie worden vergeven en vergeten.
2. Met het oog op de verscheidenheid (want godsdienst mag niet met geweld van wapenen worden onderhouden, ingeplant, noch ook onderdrukt)... is bepaald: Dat elk vrij mag blijven, zoals hij voor God verantwoord kan... zodat elk in rust en vrede leven kan en God dienen naar het licht dat hem gegeven is, zoals hij voor God kan verantwoord... tot in een nationaal concilie anders wordt besloten.
- 3/4. Waar 100 huisgezinnen of het merendeel van de inwoners dat wensen zal de katholieke of gereformeerde religie worden toegestaan.
7. Niemand mag onderzocht worden inzake de godsdienst terzake van wat binnenshuis geschied.
8. Het is verboden elkaar vanwege de godsdienst te verontrusten of te hinderen.
9. Men moet wegblijven van een plaats waar anderen godsdienstoefeningen houden, tenzij men zich schikt naar de orde en gewoonten daar.
12. Het is verboden beschimpende liederen te maken of te zingen.
13. Het is verboden in preken op te ruïen.
15. Er mag geen onderscheid gemaakt worden vanwege de godsdienst in zaken van onderwijs, ziekenzorg, armenzorg etc.

[22] Deze godsdienstvrede was een poging de eenheid te behouden en het beginsel van godsdienstvrijheid te handhaven. Er kwam opnieuw in de praktijk niets van terecht. Katholieken en gereformeerden groeiden steeds verder uit elkaar. De unie dreigde uit elkaar te vallen.

Oranje zelf zette zich keer op keer in partijen tot bedaren te brengen en de eenheid te handhaven. Een voorbeeld van Oranjes bemoeienis is het hierboven genoemde conflict rond de doopsgezinden te Middelburg. Het stadsbestuur wilde winkels van doopsgezinden sluiten, omdat zij weigerden de eed af te leggen. Oranje bepaalde dat ze niet lastig gevallen mochten worden. Hun ja moest geaccepteerd worden en niemand mocht hen dwingen een eed af te leggen, als dat tegen hun geweten inging. Twee jaar later speelde hetzelfde probleem, omdat de doopsgezinden als principiële pacifisten weigerden wapens te dragen. Zij wilden in plaats daarvan extra financieel bijdragen. Het stadsbestuur wilde dat niet accepteren. Oranje bepaalde dat het dat wel moest doen, als de doopsgezinden maar niet iets deden wat “tot schandael van yemand soude mogen tenderen ende dat sy alle borgerlyce ende redelijke lasten, neffens andere” zouden dragen.³⁹

Oranjes hoop dat godsdienstvrijheid de eenheid en de rust zouden herstellen bleek ijdel. De principes stonden lijnrecht tegenover elkaar. De katholieken wendden zich steeds meer tot de koning, zeker toen de nieuwe landvoogd, Parma, zich heel gematigd opstelde. De opstandige gewesten sloten zich nader aaneen in de Unie van Utrecht. Daarin werd aangaande de religie bepaald dat de provincies hun eigen bepalingen konden maken, “mits dat een yeder particulier in syn religie sal mogen blyven ende dat men nyemant ter cause van de religie sal mogen achterhaelen ofte soecken...”⁴⁰ In eerste instantie weigerde Oranje te tekenen, omdat dit hem niet genoeg was. Uiteindelijk heeft hij zich bij de gang van zaken neergelegd en de Unie onderschreven.

Principe of praktijk?

De oude discussie over de diepste drijfveren voor Oranjes verdraagzaamheid gaat over de vraag of het hem echt een principe zaak was, of dat hij de verdraagzaamheid preekte omdat in de praktijk alleen zo voldoende steun voor zijn strijd te verkrijgen was. De vraag is in feite

³⁹ Zie noot 20.

⁴⁰ *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, S. Groenveld en H.L.P. Leeuwenburg ed. (Den Haag 1979) 34/35.

zeer kunstmatig. Wat we aan uitingen en gedragingen van Oranje weten wijst op een sterk principiële keus voor tolerantie en tegen godsdienstvervolging. Tegelijk bleef Oranje de bezielende leider van een opstand tegen de belangrijkste Europese macht van zijn tijd. In die strijd om de vrijheid, van geloof en van verkregen rechten, paste Oranje zich aan aan de omstandigheden. Hij ontleende argumenten aan de praktijk om zoveel mogelijk mensen bij die strijd te betrekken. Hij zocht steun van gereformeerden en lutheranen en katholieken, zowel binnen als buiten de Nederlanden. Hij accepteerde soms ook dat hij genoeg moest nemen met minder dan wat hij had gewild, de godsdienstvrijheid. Maar nooit heeft hij gewetensvrijheid willen opgeven. Niet in de vredesonderhandelingen met Filips en ook niet in de discussies met zijn radicaalste bondgenoten. Daar lag voor hem blijkbaar de grens. Het was minder dan Oranje had gewild, maar het was genoeg om, bij de soepele opstelling van de regenten en de politiek van zijn nakomelingen later, de ook niet door Oranje bedoelde Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden te laten worden tot een eiland van relatieve verdraagzaamheid in een grotendeels absoluut geregeerd en intolerant Europa.

© Jos Wienen / *Transparant* (1994)

Dit artikel is OCR-gescand en kan daarom tiepfaudjez bevatten